

İHVAN-I SAFA RİSALELERİNDE KELAMA KARŞI TAKINILAN OLUMSUZ TAVRIN NEDENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet ERKOL*

ÖZET

İslam düşünce tarihinde ortaya koydukları düşünceler ve ilginç değerlendirmeleriyle önemli bir yer işgal eden İhvan-ı Safa, tarih boyunca araştırmacıların ilgi odağı olmuş, yaşadıkları dönemde düşünceleriyle etkili oldukları gibi, sonrasında da bu etkileri devam etmiştir. Gizemli bir dil kullanan, Şii/İsmaili anlayışın egemen olduğu İhvan-ı Safa, yaşadıkları dönemde İslam toplumunu içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarmak adına ortaya çıktığı iddiasındadır. Bu nedenle kendisini hiçbir düşünceyle sınırlamadığını, bütün semavi kitapların yanı sıra filozof ve bilim adamlarının ortaya koydukları düşünceleri esas aldıklarını söylemektedirler. Söylemi ile uygulamaları arasındaki durumu tesbit amacıyla Risalelerin incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Risalelerde kalam ilmine ve kalamcılara yaklaşım tarzlarını belirleme adına Risaleler baştan sona gözden geçirildi. Kelama dair değerlendirmeler tek bir başlık altında olmayıp Risaleler'in farklı yerlerine serpiştirilmiştir. İhvan, Şii/İsmaili düşünce ve gnostik bir yaklaşıma sahip olduklarından doğru düşüncenin ancak bir imam vasıtasıyla ta'lim yoluyla elde edilebileceği iddiasındadır. Bu düşüncelerini şiddetle reddeden kalam ilmine karşı da olumsuz bir tavrın içindedirler. Çalışmamızda bu durumun tesbiti hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: İhvan-ı Safa, Kalam, Risaleler, Gnostisizm.

AN EVALUATION ON REASONS OF NEGATIVE ATTITUDE ASSUMED AGAINST THEOLOGY (KALAM) IN IKHVAN AL-SAFA'S EPISTLES

Ikhvan al-Safa, taking an important position in history of Islamic thought with their thought and interesting evaluations have been attracting researchers' attention throughout the history. They affected the thought in their term and this affect lasted after them. Ikhvan al-Safa, using a mystical language and being affected by Shia/Ismaili thought, claimed that they appear to rescue Islamic society from its bad condition. They sad that, therefore they didn't limit themselves with any thought and used the Holy Scriptures, philosophers' and scientists' thought. The letters should be studied to bring out the condition between their statements and actions. Therefore the letters have been studied to clear Ikhvan al-Safa's approach about the theology (kalam) and theologians. The evaluation on theology hasn't been collected under a headline but sprinkled in various places of letters. Because of being affected by Shia/Ismaili thought they claimed that the truth (hakikah) can't be learned without instruction (ta'lim). The Theology refuses this idea. Therefore they have a negative attitude about theology. We aimed to bring out this point in this study.

Key words: Ikhvan al-Safa, Kalam(theology), Letters, Gnosticism.

GİRİŞ

Farklı mülâhazalar olmakla birlikte,¹ İhvan-ı Safa, hicri dördüncü asırda İslam toplumunun yaşadığı siyasal ve sosyal buhrana cevap olma iddiasıyla düşüncelerini ansiklopedik bir tarzda ele alan, önemli oranda Bâtınlılığın etkisinde kalmış felsefi bir oluşumdur.² Bu dönem Abbasi halifeliğinin zayıfladığı, hilafetin Bağdat'la sınırlı sembolik bir konuma indiği ve İslam coğrafyasının her tarafında emirliklerin ortaya çıktığı bir dönemdir.³ Söz konusu dönemde İran, Rey ve İsfahan Büveyhilerin, Musul ve Diyarbekir Hamdanilerin, Afrika ve Mağrib Fatımilerin, Mısır ve Şam İhşidilerin, Horasan ve Maveraünnehir Samanilerin, Endülüs Emevilerin, Yemame ve Bahreyn Karmatilerin, Taberistan ve Cürcan Deylemilerin egemenliği altına girmişti.⁴ Bu dönemde üç ayrı hilafet merkezi ortaya çıkmıştır. Bunlardan Bağdat merkezli Abbasi hilafeti, Kuzey Afrika merkezli Fatımi hilafeti ve İspanya merkezli Emevi hilafetidir.⁵ Bağdat merkezli Abbasi halifeliğinin zayıflamasıyla birlikte emirliklerden bir kısmı halifeliğini ilan etmiştir. Nitekim bunlardan halifeliğini ilk ilan eden de Fatımiler olmuşlardır. Başlangıçta İslam coğrafyasının tamamı Abbasi halifeliğine bağlı iken, daha sonraları pek çok emirlikler ortaya çıkmış ve buna paralel olarak Müslüman toplumu hem siyasal, hem de sosyal açıdan parçalanmıştır. Ahmed Emin'e göre ortaya çıkan yeni beyliklerle birlikte kimi Müslüman emirlikleri öncesine göre daha da güçlü hale gelmişlerdir. Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Mısır'ın Tuluniler, İhşidiler ve Fatımiler döneminde daha güçlü hale geldiğini belirtmektedir.⁶ Dolayısıyla her ne kadar Abbasi halifeliğine bağlı merkezi halifeliğin dağılmasıyla siyaseten bir zayıflama görülmüşse de, Emevilerden başlayarak yükselen bir trendle İslam toplumundaki ilmi gelişmelerde her hangi bir gevşeme, ya da gerileme olmamıştır.

İslam kültürünün zenginleştiği ve ilmin bütün alanlarında eserlerin kaleme alındığı hicri dördüncü asır, İslam'ın ilim sahasında inşa dönemi olarak kabul edildiği dönemdir. Yaklaşık üç asır boyunca İslami ilimlerin yanı sıra diğer ilimlerde de ciddi eserler kaleme alınmıştır. Özellikle 762'de Halife Mansur, çeşitli tıbbi eserlerin yanı sıra, bazı felsefi eserlerin tercümesi talimatını vermiştir. Bunun devamı olarak 832'de Halife Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulan Beytü'l-

* Doç. Dr. Dicle Ü İlahiyat Fak. Kelam Anabilim Dalı, e-mail:ahmeterkol@hotmail.com.

¹ Bkz. Ömer Ferruh, *el-Fikru'l-Arabi*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1966, s. 199-200.

² Bkz. Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli, Pınar yay. İst. 1999, s. 19; Ian Richard Netton, *İslam Felsefesi Tarihi, İhvan-ı Safa md.* (Ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman) Çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap, İst. 2007, I, 269-273; Enver Uysal, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, "İhvan-ı Safa" md. XXII, 1.

³ Bkz. Kemal Yazıcı- Antuan Ğattas Kerem, *A'lamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Mektebetu Lubnan, Lübnan, 1990, s. 399-400.

⁴ Bkz. Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, I, 91.

⁵ Cebbur Abdunnur, *İhvanu's-Safa*, Daru'l-Mearif, Kahire, s. 5.

⁶ Bkz. Ahmed Emin, a.g.e, I, 93.

Hikme her ilim alanında eserlerin bulunduğu genel bir kütüphane olmakla birlikte, çeşitli dillerden eserlerin arapçaya tercüme edildiği bir akademi olarak kurulmuştur. Burada başta Yahya b. Masiveyh (ö.847), Huneyn b. İshak (ö. 873), İsa b. Yahya ve Musa b. Halid olmak üzere pek çok mütercim Pehlevce, Süryanice, Sanskritçe ve Grekçe yazılmış eserleri Arapçaya tercüme etmişlerdir. Bu eserler sadece tercüme edilmemiş, aynı zamanda şerhler de yapılmıştır. Dolayısıyla erken sayılabilecek bir dönemde felsefe ve sair alanlarda yazılmış eserler anlaşılmaya çalışılırken, aynı zamanda o eserleri geliştirecek ve kimi zaman aşacak yeni eserler kaleme alınmaya başlanmıştır.

İslam düşünce tarihinde sosyal ve siyasal hadiselerle birlikte bu hadiseleri farklı değerlendirme sonucunda ortaya çıkan pek çok fırka aynı zamanda kendi içinde karşıtlıklarını da doğurmuştur. Hatta denilebilir ki pek çok düşünce okulu biri diğerine alternatif olarak zuhur etmiştir. Bunun en tipik örneklerinden biri kaderle ilgili insan iradesine yapılan aşırı vurguya karşı Mür'cie'nin geliştirdiği tavrı gösterilebilir. Bu açıdan bakıldığında erken dönemden itibaren akılcı/felsefi çizgiye karşın selevi/gelenekçi tavrın geliştirildiği görülmektedir. Farklı değerlendirmelerin olması insanın doğasına özgü tabii bir tutumdur. Bireysel ya da toplumsal anlamda herkesin aynı düşüncelere sahip olmasının imkansızlığı bilindiği gibi, Müslüman toplumu içerisinde gelenekçi tutuma karşın, felsefi düşüncü savunuların olmasını doğal görmek gerekmektedir. Nitekim felsefenin İslam dünyasına girişi değerlendirildiğinde bu gerçeklik daha rahat anlaşılacaktır.

Söz konusu dönemde Bağdat merkezli hilafet zayıflamış ve sembolik hale gelmişse de, ilmin bütün alanlarında İslam tarihinin en parlak dönemi yaşanmıştır. Zira merkezi Abbasi devletinden ayrılan her beylik siyasi ve sosyal alanda güçlenebilme adına adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bunu gerçekleştirebilmek için ilim adamlarını koruma ve onları desteklemek suretiyle her alanda eserlerin verilmesi sağlanmıştır. Abbasi halifesi Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulan "Beytu'l-Hikme"ye karşı Fatımiler, Halife Hakim bi Emrillah'ın emriyle Kahire'de "Daru'l-Hikme"yi kurmuşlardır. Aynı müessesenin bir benzeri de Kurtuba'da inşa edilmiştir.⁷ Bu açıdan bakıldığında dokuzuncu ve onuncu yüzyılda yapılan tercüme faaliyetleri sonucunda bir taraftan Kur'an merkezli kelami okullar teşekkül ederken, diğer taraftan kadim İran geleneğinin sahip olduğu dini inanışlar, özellikle Hint felsefi tesirler, Yunan felsefesinin tercümesiyle gündeme gelen farklı düşünceler nedeniyle ciddi bir fikri mücadele ortamı doğmuştur. Bunun neticesi olarak bütün ilim dallarında eserler te'lif edilmiştir.

Bu yüzyılda özellikle Şii ve Sünni devletler arasında Müslüman toplumunun tamamına egemen olma noktasında bir rekabet mevcuttu.⁸ Bu rekabet siyasi alanda olduğu kadar sosyal ve kültürel alanda da sürdürülmekteydi. Hicri dör-

⁷ Bkz. Ahmet Koç, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İFAV, İst. 1999, s. 34-35.

⁸ Bkz. Kemal yazıcı-Antuan Çattas Kerem, *A'lamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, s. 400-401.

düncü asrın sonu ile beşinci asrın ilk yarısı arasındaki dönem “Şii yüzyılı” diye adlandırılmıştır.⁹ Bu dönemin bu şekilde adlandırılması; Şiiiliğin siyasi, sosyal ve entelektüel hayata hakimiyetinden ziyade, sonraki dönemlere bir temel oluşturan kreatif bir dini eser üretimi dönemi oluşundandır. Şia düşüncesine ait en temel eserlerin bu dönemde yazıldığını söylemek mümkündür. İsnâaşeriyye’nin dört temel hadis kitabından Küleyni(ö.329/941) el-Usulu’l-Kafi’sini bu dönemde yazmıştır. Şeyh Saduk el- Kummi (ö.381/99) ve Tusi(ö.460/1067)’ye ait olan diğer hadis kitaplarının da yakın dönemde yazıldığı görülmektedir. Şii düşüncenin önemli oranda ezoterik bir karakter taşıması, yaşanan tarihi sürecin siyasi mücadelelerinin bir neticesi olduğu kadar, etkisi altında kaldıkları diğer inanışların da benzer bir karaktere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yapıları nedeniyledir ki İhvan-ı Safa’yı oluşturan düşünürler benzer bir tutum içinde olduklarından önemli oranda Şii karaktere sahiptir.

Makalemizde, dönemin tarihini ortaya koyma gibi bir niyet sözkonusu değildir. Ne var ki İhvan-ı Safa’nın kelim karşıtlığının anlaşılabilmesi, dönemin siyasi ve sosyal yapısının bilinmesine bağlıdır. Risaleler tetkik edildiğinde, gerek takip ettikleri yöntem ve gerekse risalelerin ihtiva ettiği düşünceler bakımından, bir düşünce hareketi olduğu kadar, siyasi hedefleri de olan bir yapı olduğu görülecektir.

I. İHVAN-I SAFA’NIN AMACI VE RİSALELERE HAKİM OLAN DİL

İhvan-ı Safa, yaşadıkları dönemde mevcut siyasi ve sosyal yapıya karşı, kendi içinde örgütlenmiş entelektüel bir oluşumdur. Kültür düzeyi yüksek, kendi dönemlerine kadar tevarüs eden bilgi ve birikimi özümsemiş, bütün inanç ve felsefi mülahazalardan yeni bir düşünce biçimini ortaya koymayı hedefleyen bir yapıdır. Bu çerçevede İhvan kendisini tanımlarken şunları söylemektedir. “İlmi talep eden, hikmetin peşinde koşan, kurtuluşu isteyen Risale Ashabı/İhvan-ı Safa’nın durumu, kerem sahibi, cömert, hikmet ehli bir bahçe sahibinin durumu gibidir.”¹⁰ Bu bahçe, dünyanın bütün güzelliklerini barındırmaktadır. Orada dünyanın en güzel meyveleri, insanın içini ferahlatan ve kendisini başka dünyalara götüren envai çeşit kuşların ötüşleri, ırmakların sesleri, renklerin cümbüşü, her türlü lezzetin zirvesine insanı ulaştıran nimetler bulunmaktadır. Hikmetle donanmış, kerem ehli bu bahçe sahibi, insanları, o bahçenin nimetlerinden yararlanmaları için sürekli çağrıda bulunmaktadır. Bu çağrıya karşı insanlar, cehaletlerinden, büyüklenmelerinden ve nefislerinin esareti altında olduklarından kulak vermezler ve bu nimetlerden yararlanmazlar.¹¹

İhvan, Risaleleri nimetlerle dolu bir bahçeye benzetirken, bahçenin içinde nimetlenenleri de İhvan-ı Safa’dan olan kişiler olarak betimlemektedir. Hikmet-

⁹ M.G.S. Hadgson, *İslam’ın Serüveni*, İz yay. İst. 1993, II, 38.

¹⁰ *Resailü İhvani’s-Safa ve Hillani’l-Vefa*, Daru Sadır Beyrut, I, 43.

¹¹ *Resail*, I, 44.

lerle dolu bu bahçeden yararlanabilmek için, hikmete talip, hayrın peşinde koştu-
ran, kendini özgür hisseden insanlardan olmaları gerektiğini belirtmektedirler.
Dolayısıyla bu vasfa sahip olmayanlara, risalelerin hikmetlerinin sunulmaması
gerekmektedir. Zira Risaleler, ilaca benzemektedir. Tedavi amaçlı kullanılan ilaç-
lar, belli bir dozda alınmadığı veya hakîm olmayan biri tarafından verilmesi du-
rumunda, şifa olacağı yerde zehirlenme etkisi yaratabilir, kişiyi kurtaracağı yerde
helakine sebep olabilir.¹² Risalelerde konu detaylandırılmakta ve İhvan-ı Safa top-
luluğunun düşünce biçimi ifade edilmektedir.

Risalelerin giriş bölümünde gerek İhvan-ı Safa'nın topluluk yapısı ve gerek-
se kullandıkları dil hakkında yapılan belirlemelerde, risalelerde kullanılan dilin
kendisine has bir yapısı olduğu ifade edilmekte ve hikmet ehli olmayanların bunu
anlama şanslarının bulunmadığı belirtilmektedir. İhvan'a göre mevcudattaki her
şeyin bir zâhiri, bir de bâtını tarafı vardır. Zâhiri kısmı onun dış görünüşü, dışarı-
dan algılanış biçimidir. Bâtını ise onun özü ve esasıdır. Zâhir olanlar; her düzey-
den ilim adamının bildikleri iken, Bâtın olanlarsa sadece ilimde derinleşenler ve
havastan olan hikmet ehlinin anlayabilecekleri hususlardır.¹³

Genel anlamda dini metinlerle ilgili bu değerlendirmeler yapılırken, dönem-
lerinin alim, fakih, abid ve idarecilerinin de tamamen bu zâhiri olanın peşinde
koşturduğunu, dolayısıyla hakikate ulaşamadıklarını belirtmektedirler. Fukaha ve
ulemanın, sadece mal varlığını, riyaset ve şöreti elde etmek gayesiyle, Allah'ın
indirdiği hükümlere aykırı bir şekilde fetva verdiklerini ve dolayısıyla kendi
hevalarına göre hareket ettiklerini belirtmektedirler.¹⁴

Dönemin Ulemasını bu şekilde değerlendiren İhvan, kendi dönemlerinin
yöneticilerini de benzer değerlendirmelerle eleştirmektedirler. Dindar görünmele-
rine, namaz kılmalarına karşın, kibirle hareket ettiklerini, insanlara zulümle mu-
amelede bulduklarını belirtmektedirler. Bunun yanı sıra halifelerin, kendilerini
nebilerin varisleri olarak gördükleri halde, her türlü kötülüğü işlediklerini, Allah'ın
veli kulları ve peygamber çocuklarını öldürdüklerini, haramı helal yaptıklarını, her
türlü gayri meşru işlerin içerisinde bulduklarını ifade etmektedirler.¹⁵ Bütün bu
olumsuz davranışların nedenini, dünyaya aşırı bağlanma, hakikatin özüne vakıf
olamama ve zâhir olanla yetinmeye bağlamaktadırlar.

Hakikate vakıf olamamalarının bir sonucu olarak, din ve mezhep mensup-
larının sürekli birbirleriyle mücadele halinde olduklarını; Yahudi, Hıristiyan,
Sabiî, Mecusiler, ateşe tapanlar da olduğu gibi dinler arasında ihtilafların bulun-
duğunu, aynı şekilde; Samiri, Nasturi, Ya'kubi, Melkani, Mazdeki, Behremi, Ha-
rici, Rafizi, Kaderi, Cehmi, Mu'tezili, Sünni, Cebri ve buna benzer mezheplerin

¹² *Resail*, I, 44-45.

¹³ *Resail*, I, 328.

¹⁴ *Resail*, II, 360.

¹⁵ *Resail*, II, 360-361.

her birisinin bir diğeri tekfir ettiğini, kendilerinin bütün bunlardan beri olduklarını, halis birer mü'min olduklarını belirtmektedirler.¹⁶ Dolayısıyla bu durum dikkate alındığında İhvan'ın bu sıraladığı ihtilaflar ve yanlışlıkları giderme anlamında alternatif bir yapılanma içerisinde olduklarını söylemek mümkündür.

İhvan, yukarıda ifade edildiği gibi, Müslümanlar arasındaki ihtilafların en önemli sebebini insanın hırsı, kıskançlığı, dünya sevgisi ve iktidar elde etme arzusuna dayandırmakla önemli oranda psikolojik tahlillerde bulunmaktadır.¹⁷ Bu nedenledir ki insanın taşıdığı bu olumsuz duygulardan kurtulabilmek için "İhvan-ı Safa/ Temiz Kardeşler" gibi bir oluşumun içine girmişlerdir. Burada ortaya konulan ruhun arınması esasına dayalı Ta'limle insanın arınabileceğini savunmaktadırlar.

İhvan'ın risalelerinde Şii/İsmaili karakterin etkin olduğu görülmektedir.¹⁸ Gerek eserlerini yazarken gizli bir cemiyet şeklinde hareket etmeleri ve gerekse risalelerinde bu durumu ifade etmeleri bunun kanıtıdır.¹⁹ Kendi iç örgütlenmesini tamamlamış İhvan, buldukları şehirlerde özel meclislerde, belli aralıklarla bir araya gelmelerini ve bu meclislere kendilerinin dışında hiç kimseyi almamalarını bir prensip olarak belirlemişlerdir. Zira bu özel meclislerde yapılan tartışmalara daha ziyade ahlaki arındırmaya dönük konularla birlikte hikmet felsefesini, riya-ziyat ve gökbilimine dair dersleri konu etmekte işlenen bu konuların ancak kendi bünyelerinde yetişmiş kişiler tarafından anlaşılabilceğini kabul etmektedirler.²⁰ Düşüncelerinde lafızların zâhirlerinden ziyade Bâtını anlam egemendir. İddialarına göre din cehaletle karışmış, dalâletler tarafından kuşatılmış ve safiyetini yitirmiştir. Dinin bu karışımlardan temizlenmesinin yegane yolu da inanç açısından hikmetler barındıran, sosyal yaşamda ise maslahatları esas alan hikmet felsefesidir.²¹

Onlara göre "dinin batinını benimsemeksizin sadece zâhirine yönelen kişi, ruhu olmayan bir ceset gibidir. Dinin emirlerini tutmaya ve tabiatla bağını korumaya devam eden kişi, kamil bir ruha, geniş bir nimete sahip olur. Bunlar insanları yüksek semalara ve yüce bir ruhaniyete yükseltir. Her kim hakiki ilimlere ve akli görüşlere yönelip, dinin zâhiri emirlerini, sünnetlerini ve vacipleri ihmal ediyor görünüyorsa, o kişi bedenden sıyrılıp, noksanlarını gizleyen örtüyü kaldırmış, ayıplarını ortaya dökmüş olur. Çünkü mücerret suretini vaktinden önce ortaya çıkarmış ve hikmeti uygun olmayan zamanda açıklamıştır."²²

¹⁶ Resail, II, 367.

¹⁷ Resail, III, 165-166.

¹⁸ Ömer Ferruh, *el-Fikru'l-Arabi*, Daru'l-İlim, Beyrut, 1966, s. 198.

¹⁹ Bkz. Resail, I, 43-45; IV, 31-35.

²⁰ Resail, IV, 41.

²¹ Ebu Hayan et-Tevhidi, *el-İmna' ve'l-Muanese*, Thk. Ahmed Emin-Ahmed Zeyn, Menşuratu'ş-Şerif er-Rıda, II, 5.

²² Resail, III, 491-492.

Muhammed Abid Cabiri'ye göre İhvan-ı Safa Risaleleri tam bir hermetik derlemedir.²³ Bu düşünceyi De Boer de paylaşmaktadır. Ona göre de Risaleler, arkasında siyasi maksatların bulunduğu tabii ilimler üzerine inşa edilmiş eklektik bir gnostisizmin ürünü mahiyetindedir.²⁴ Risalelerde Hermesçilikle ilgili sıklıkla yapılan vurgulamalar bu durumun kanıtı olarak kabul edilmiştir.²⁵ Nefsin riyazetine çokça vurgu yapan²⁶ İhvan-ı Safa, nefsin ilim ve zühdle terbiye edilerek ilahi tabiatına dönmesinin sağlanabileceğini belirtmektedir. "Ey kardeşler! Bilin ki hiç kimse Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda tahmin yoluyla konuşmamalıdır. Bu konuda mücadele edebilmek için nefsin arındırılması gerekmektedir. Arınmamış nefis kuşku, şaşkın ve sapmaya götürebilir. Nefsi arındırmanın hedefi Allah'a götüren dosdoğru yolun keşfi ile, ilahi vahiyle peygamberlerine indirdiklerinin ve evliyanın kitaplarına ait tefsirlerini okumak suretiyle çıkardığımız mana ve gizli ilahi konuların keşfedilmesidir. Evrenin yoktan yaratılışının, nefsin düşüklük ve aldanmışlığının, Adem'in ilk defa yaratılmışlığının ve isyan edişinin sebeplerini öğrenmek, Adem'in zürriyetinden söz almasının ve kıyamet haberlerinin sebeplerine vakıf olmak da nefsin arındırılması için gereklidir."²⁷

İhvan-ı Safa'nın ortaya çıkış amacının yaşadıkları dönemin kargaşalarına son verip kendi tasavvurlarına uygun yeni yapının sağlanması olduğu Risaleler'de değişik şekillerde ifade edilmektedir. Bu nedenle Risalelerin yazılış amaçları siyasi ve sosyal projenin hayata geçirilmesidir.²⁸ Bunun salt bir akademik çalışma

²³ Muhammed Abid Cabiri, *Arap Akılının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İz yay. İst. 1997, s. 282. Risalelerin pek çok yerinde Hermestik değerlendirmelere rastlanılmaktadır. Alem hakkında yaptıkları değerlendirmelerde, alemler ruhani ve cismani olmak üzere iki kategoride değerlendirilmektedir. Cismani olan alem, feleklerle kuşatılmış, yıldızlar ve onu kuşatan diğer gezegenlerdir. Ruhani alem ise "akıl alemleri"dir. Bu çerçevede ay üstü alem ve ay altı alem tanımlamaları ile de felsefenin bu çerçevede yaptıkları değerlendirmeyi de aktarmaktadırlar. Bkz. Resail, III, 361-362.

²⁴ T.J.de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, Çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1960, s. 60.

²⁵ Bkz. Resail, III, 213-223.

²⁶ Bkz. Resail, III, 376-377.

²⁷ Resail, IV, 52-53.

²⁸ Ömer Ferruh, "el-Fikru'l-Arabi" isimli kitabında İhvan-ı Safa'nın mevcut siyasi hükümeti devirme gibi bir niyet ve planlarının olmadığı kanaatinde olduğunu söyler ve bu nedenle de İhvan-ı Safa'nın siyasi bir yapılanma olmadığını belirtir. Bunun gerekçesi bağlamında şu düşünceleri dile getirir: 1-Onlar eserlerinde böyle bir niyeti açıkça dile getirmemişlerdir. 2-Fiilen İran ve Irak'ta egemen olan Büveyhi devleti zaten onlara nisbet edilmekteydi. Dolayısıyla kendilerine atfedilen bir devleti yıkıp ona tekrar egemen olmaya çalışmaları pek makul bir yaklaşım değildir. 3-İhvan gayesini net bir şekilde ifade ederken siyasi bir amaç için çalıştıklarını belirtmemişlerdir. İhvan, ahlakçı felsefi bir grup olduklarını, dönemlerinin siyasi/sosyal kargaşalarına son vermek amacıyla, dinler, mezhepler, felsefi kanaatlerin farklılıklarına bakmaksızın hepsinin toplandığı ortak bir görüşün belirlenmesini sağlamaya matuf bir topluluk olduklarını ifade etmektedirler. Bkz. Ömer Ferruh, *el-Fikru'l-Arabi*, Daru'l-İlim, Beyrut, 1966, s. 198.

Buna karşın T.J.de Boer *İslam'da Felsefe Tarihi* isimli eserinde İhvan-ı Safa olarak ortaya çıkan teşekkülün gayesinin her vasıtayı meşru kılarak siyasi nüfuz elde etmek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; bunların mistik bilgilerinin, isimleri Tevrat ve Kur'an'da geçen peygamberlere dayandığı doğrudur, fakat pagan Yunan filozofları bunların hepsinden önce gelmektedir. Felsefe tamamen siyasi gayelere uydurulmuştur. Nazari şekilde düşünenler, yüksek akıl ve nefislerin meskenlerinin yıldızlar olduğunu, siyasi tedbirlerle bunların tecessüd ettiklerini ve araz üzerinde bu akılların yardımıyla âdil

olmadığı kendi beyanlarıyla sabittir.²⁹ Risaleler, aynı zamanda dini bir propagandayı da hedeflemektedir. Buna göre İhvan'ın hedefi; Abbasi devletini ortadan kaldırıp hak ve adalet prensibine dayalı Şii-İsmaili bir devlet kurmaktır. Bunun için örgütlenmiş, siyasal ve sosyal alandaki mücadelesini bu doğrultuda şekillendirmiştir.³⁰ İhvan'ın yürüttüğü mücadelede Şii/İsmaili siyasi düşüncenin risalelerin genel yazılış amacı olduğu farklı şekillerde dile getirilmektedir.³¹ İsmaili düşüncedeki hiçbir dönemin insanları doğruya ulaştıracak imamlardan hali olmayacağı düşüncesi genel kabul gören bir düşünce olmuştur. Bu anlayışa göre "imamların yaşamlarında iki dönem vardır; açığa çıkma dönemi, gizlilik dönemi. Açığa çıkma evresinde onların hakimiyeti ve saltanatı ruhlarda ve bedenlerde zuhur eder, gizlilik döneminde ise onların hükümranlığı ruhlarda ve akıllardadır."³²

Cabiri'ye göre risalelerin yazıldığı dönem gizlilik dönemidir. Hedef açığa çıkma döneminin koşullarını oluşturmaktır.³³ Bunu gerçekleştirebilmek için otoritenin ele geçirilmesi gerekmektedir. Nitekim bu konuda Risalelerde şöyle denmektedir: "Ey kardeş! İhvan'ın seçkin zümresinden gelen şartlar üzerinde ittifak etmemizden sonra bize düşen yardımlaşma, bedenlerimizin güçlerini bir araya getirme, tek bir güç haline gelmedir. Hepimizin önlemi tek bir önlem haline gelmeli, yüce ruhani şehri kurmalıyız. Bu şehir ruhlara ve bedenlere hakim olan sahibi'n-Namus el-ekber krallığında, onun memleketinde kurulmalıdır. Çünkü ruhlara egemen olan bedenlere de egemen olur, ruhlara egemen olmayan bedenlere de egemen olamaz."³⁴

İhvan-ı Safa'nın risalelerini önemli oranda ruh bilimi üzerinde kurgulamış olmalarının nedeni, siyasal amaçlarına ulaşmak için takipçilerini ideolojik ve ruhsal açıdan hazırlamaktır.³⁵ Cabiri'nin vurguladığı bizim de paylaştığımız bu kanaate göre İhvan için, Harran dini felsefesinden elde edip risalelerinde değişmez bir kural olarak belirledikleri bu ruhaniyet, amaç değil araçtı. Takipçilerinin itaatini sağlamaya matuf bu yöntem gizlilik döneminde yüce ruhani şehir kurulurken, açığa çıkma döneminde ise hedef mevcut siyasi idareyi, yani Abbasi devletini yıkıp yerine İsmaili devletin kurulmasını sağlamaktı.

Risalelerin kaleme alınmasının bir başka önemli nedeni, Abbasi halifesi Me'mun'un Şii inancı ve siyasal örgütlenmeleri etkisiz kılmak için tercüme ettir-

→

bir devlet kurmanın dini vecibelerden olduğu düşüncesinden hareketle düşüncelerini belirlediklerini ve bunu hayata geçirmek için örgütlendiklerini belirtmektedir. T.J.de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, s. 58-59.

²⁹ Bkz. Cebbur Abdunnur, *İhvanu's-Safa*, s. 83-84.

³⁰ Cabiri, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, Çev. Said Yakut, Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 187; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, Elis yay. Ankara, 2003, s. 51.

³¹ Hanna el-Fahuri-Halil el-Cerr, *Tarihu'l-Felsefi'l-Arabiyye*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1982, s. 224.

³² *Resail*, IV, 379.

³³ Cabiri, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, s. 188.

³⁴ *Resail*, IV, 171.

³⁵ Kemal yazıcı-Antuan Çattas Kerem, *A'lamu'l-Felsefe*, s. 424-425; Hanna el-Fahuri-Halil el-Cerr, *Tarihu'l-Felsefi'l-Arabiyye*, s. 223.

diği felsefi eserlere karşı, önemli oranda ta'lime ve dolayısıyla bir imama bağlanmayı esas alan hikmet felsefesini egemen kılmaktır.³⁶ Bu çerçevede Şii kaynakları Me'mun'u Yunan felsefesini yaymak suretiyle nübüvvet ilmini yok etmekle suçlamışlardır. Cabiri, Yemenli tarihçi İdris İmaduddin(ö.872)'in *Uyunu'l-Ahbar* isimli kitabına dayanarak şu bilgileri aktarmaktadır: "Muttaki imam Ahmed b. Abdullah b. Cafer es-Sadık babasından sonra imamlık görevini üstlenmiş ve davetçilerini Silmiyye'den (Suriye'de bir belde) değişik İslam diyarlarına göndermiştir. Me'mun, Ali Rıza b. Musa b. Cafer'i kandırduğunda Allah'ın emrinin kesildiği ve hüccetinin ortadan kalktığını zannetmişti. Me'mun bu zanna iyice kapıldığında şeriatı değiştirmeye ve insanları Yunan felsefesine ve ilimlerine dayandırmaya çalıştı. İmam, halkın Me'munun boş sözlerine meylederek dedesinin şeriatından yüz çevirmelerinden endişe duyduğu için Resailu İhvanı's-Safa'yı telif etti.³⁷

Risaleleri kaleme alan kişi ve dönemler dikkate alındığında³⁸ İhvan-ı Safa'nın, başlangıçtan itibaren Me'mun'un kültürel politikasına tepki olduğu görülür. Bilindiği gibi Me'mun'un stratejisi, gnostik Şii tezlerine karşı Aristo ilim ve mantığına dayanan akli tezlerin güçlendirilmesidir. Bilindiği gibi özellikle Me'mun kendi yönetimi için tehlike oluşturduğunu varsaydığı Şii ve Bâtını akımlarla başta Maniheizm olmak üzere farklı inanış ve dinlere karşı bir yandan tercüme faaliyetleri ile felsefeye, bir başka açıdan da Mu'tezile kelamına dayanmaya çalışmış ve bu düşünceyi devletin resmi politikası olarak belirlemiştir. Dolayısıyla İhvan'ın Risalelerinde kelama ve kalamcılara karşı geliştirdikleri katı söylem salt bir teorik tartışma olarak algılanmamalı, tersine üzerinde bina edilmeye çalışılan devlet siyasetinin önemli bir stratejisi olarak görülmelidir. Şia, vahyin imamlarda devam ettiğini söyleyerek siyasi ve dini imametteki ehliyetlerini vurgulamak için önemli oranda Hermetizme sarılırken, Me'mun da Mu'tezili kelamın onayladığı ve siyasi vakıanın işlediği şekilde Yunan felsefesinin yardımına başvurmuştur.

İhvanın felsefi düşüncesi salt bir Yunan felsefesi olmayıp önemli oranda gnostik düşüncelerle ve doğu hikmetiyle mezc olmuş bir felsefedir. Temel çabaları, safiyetini kaybetmiş, hurafe ve bidatlerle tanınmaz hale gelmiş dinin Bâtını felsefi düşüncelerle arındırılmasıdır. Zira onlara göre felsefe dinin üstünde bir konuma sahiptir. Aynı şekilde felsefi faziletler, dinin faziletlerinden daha üstün ve ebedi mutluluk da ancak hikmet felsefesiyle elde edilebilir. Bu nedenle dini hükümler ve gereklilikleri felsefenin terazisiyle ölçmek gerekmektedir. Buna ulaşmanın yolu da Şii düşünce üzerine temerküz etmiş fikri bir inkılabın ardından siyasi bir inkılaptır. İhvanın risaleleri bu açıdan değerlendirildiğinde temel amacın yeni bir devletin te'sisinin hedeflendiği görülmektedir.³⁹ Bununla alakalı

³⁶ İhvan'ın Risalelerinin yazılış amacı hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu Hayan Tevhidi, *el-İmta' ve'l-Muanese*, II, 10-26; Bayram Ali Çetinkaya, a.g.e, s. 50.

³⁷ Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, s. 325.

³⁸ Bkz. Ebu Hayan et-Tevhidi, *el-İmta' ve'l-Muanese*, II, 4-6.

³⁹ Hanna el-Fahuri-Halil el-Cerr, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, s. 229.

olarak dile getirilen düşüncelerde İhvan, şer devletinin artık nihai gücünün zirvesine ulaştığını, gücünün zirvesine ulaşan her bir devletin çöküşe doğru yaklaştığını, devletlerin dönemsel olarak bir toplumdan bir diğer topluma, bir ehl-i beytten diğer bir ehl-i beyte geçmek suretiyle el değiştirdiklerini ifadeden sonra, hayır devleti ise başlangıcından itibaren hikmetli alimlerin, faziletli kişilerin tek bir düşünce, tek bir mezhep ve tek bir inanç üzerinde ittifaklarıyla teşekkül ettikleri devlettir. Bunlar birbirleriyle mücadele etmemek, tartışmamak, birbirlerinden desteklerini çekmemek konusunda sözleşmişlerdir. Bu sözleşmeleri ile yapacakları bütün işlerde adeta tek bir insan, tek bir nefis durumuna geçmişlerdir.⁴⁰

İhvan-ı Safa, takip ettikleri yöntemle gerek inanç ve gerekse ahlaka dair toplam elli iki risaleden müteşekkil ansiklopedik tarzda kaleme aldıkları risalelerin her birisini belli bir başlık altında farklı konulara ayırmışlardır. İhvana göre risaleler hakikati izah amaçlı yazılmış, gizem ve sırları barındırmaktadır. İhtiva ettiği bu sır ve hakikatlere ulaşmak için bir muallime ihtiyaç vardır. Risaleler, lafızları itibarıyla belli bazı anlamları içeriyor görünüyorsa da hakikatte görünenin ötesinde farklı anlam ve sırlara sahiptir.⁴¹ Risalelerin kaynakları babında dört temel başlıktan söz edilmektedir. İlki, hekimlerin ve filozofların riyaziyyat ve tabiiyyata dair yazmış oldukları eserler, ikincisi, Tevrat, İncil, Furkan ve bunun dışında nebilere gönderilen gizli anlam ve hakikatleri barındıran suhuf. Üçüncüsü, tabii bilimlerle ilgili yazılmış kitaplar, dördüncüsü ise arınmış olanların dışında hiç kimsenin dokunmayacağı ve hiç kimsenin ulaşamayacağı, melekler ve ebrar olanların vasıtasıyla Allah'ın özel kullarına ulaştırılan gizli hakikatlerle ilgili kaynaklardır.⁴² Burada zikredilen son madde İhvan'ın Bâtını ta'limle olan münasebetleri açısından dikkate değerdir.

Genel anlamda Bâtını-Şii ve özel anlamda İsmaili karakter risalelerin anlatım üslubuna egemendir.⁴³ Bu nedenle risalelerde dile getirildiği varsayılan gizli anlamlar ve sırların hakikatlerine ancak tedrici olarak ulaşılacağı düşüncesi kabul edilmektedir. Kendilerine hakikatlerin açıklanacağı kişilerin düzeyleri dikkate alınmakta ve sembollerle ifade edilen anlatımlarda her zâhirin bir Bâtını ve her sözün de bir yorumu olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴ İhvan ilim adına her türlü bilgiye açık olduklarını, yararlandıkları kaynaklar noktasında ilahi kitapların yanı sıra bilgi ve hikmeti barındıran her türlü kitaplardan da istifade ettiklerini, herkesin muttali olabileceği bu bilgi kaynaklarının yanında sadece kendilerinin anlayabilecekleri ve hikmet sahibi İhvan'dan başka kimsenin bilemeyeceği bu anlamların ancak onların meclislerine katılmak suretiyle anlaşılacağı ifade etmekte-

⁴⁰ *Resail*, I, 131.

⁴¹ *Resail*, IV, 283.

⁴² *Resail*, IV, 42.

⁴³ Bkz. *Resail*, IV, 53.

⁴⁴ Hanna el-Fahuri-Halil el-Cerrr, *Tarihu'l-Flesefeti'l-Arabiyye*, s. 239.

dirler.⁴⁵ Bu düşünceler, Risalelerin pek çok yerinde farklı şekillerde dile getirilmiştir.

II-RİSALELERDE KELAM DEĞERLENDİRMELERİ

İhvan-ı Safa'nın düşünce seyrinde egemen olan anlayışın İsmaili/Bâtını yaklaşımları çağrıştırdığından, İsmaili eğilimde oldukları kabul edilmektedir. Farklı mülahazalar olmakla birlikte kanaatimize göre risalelerde belirlenen düşünceler, zihinsel çabadan ziyade İhvan'nın egemen kılmak istediği sosyal ve siyasal yapının te'sisini sağlayacak teorik altyapının hazırlanması şeklindedir. Verdikleri mücadele ve izledikleri yöntem dikkate alındığında, bu teorik altyapının üzerine İsmaili/Bâtını anlayışa dayalı Şii bir egemenlik te'sis etmek arzusu olduğu anlaşılmaktadır. Risalelerin te'lif edildiği dönem dikkate alındığında müesses yapıya en büyük desteği kelamcıların, özellikle de Eş'ari kelamcılarının verdiği görülmektedir. Dolayısıyla İhvan'ın kelamcılarla olan mücadelesi düşünce ve yöntem noktasındaki farklılıklardan ziyade, destekçisi oldukları siyasal yapıların savunulması noktasında cereyan etmektedir. Bu durum dikkate alınmadan İhvan'ın kelamcılara olan muhalefetini anlamlandırmak pek de olası değildir. Bu nedenle her şeyden önce bilinmesi gereken husus, İhvan'ın kelam ilmi ve kelamcılarla ilgili yaptıkları değerlendirmelerin bu tarz siyasal bir etkinin altında cereyan etmiş olduğudur.

İslam kültürünün inşa çalışmalarının başından itibaren kelamcıların toplumda üstlendikleri misyon ve sahip oldukları etki dikkate alındığında, İhvan'ın kelamcılara karşı takındıkları olumsuz tutumun nedeni⁴⁶ belki daha rahat anlaşılabilir. Bilindiği gibi Emevilerden itibaren Abbasiler ve sonraki Müslüman devletlerin pek çoğunda Sünni anlayış egemen olmuştur. Sünni anlayışın egemenliğini sağlayanlar da önemli oranda Sünni kelamcılar olmuştur. Gerek düşüncenin te'sisi, gerekse korunması ve geliştirilmesi konusunda kelamcıların üstlendikleri bu önemli misyon nedeniyle, İsmaili/Bâtını düşünceyi egemen kılma çabasında olan İhvan'ın ise karşıt mücadele verecekleri en önemli düşünce gurubunu kelamcılar oluşturacaktır. Bu nedenle Risalelerde kelamcılara dair yapılan değerlendirmeler önemli oranda ithamlardan ibaret kalmıştır. İhvan'ın kelam ve kelamcılara dair değerlendirmeleri, Risalelerin değişik yerlerinde işlenmiştir.

2.1.RİSALELERİN RESMETTİĞİ KELAMCI

İhvan, kelamcıları ilim ehline benzeyen, ancak hakiki anlamda hikmet ve ilim ehli olmadıklarından insanları aldatanlar olarak nitelendirmektedir. İhvan'a göre kelamcılar, felsefeyi bilmeyen, dini gerçek anlamda tahkik edemeyen ve buna rağmen hakikat bilgisine sahip olduklarını iddia eden kişilerdir. Bunlar, sığ görüşleri ile hakikatin bilgisine ulaşma imkanından yoksundurlar. Kendi nefislerini bile tanımaktan aciz, gizli olan bilgileri birbirinden tefrik etme ehliyetine

⁴⁵ *Resail*, IV, 167-168.

⁴⁶ Bkz. *Resail*, IV, 50-51.

sahip değillerdir. Kelamcılar, bedihi olarak gayet rahat bir şekilde, hisler tarafından algılanabilen ve akıl tarafından anlaşılabilen mevcudatı bile anlamaktan acizdirler. Bu acizyetlerinin farkında olmadıklarından “tafra”, “cüz’ü la yetecezza” ve buna benzer anlaşılması zor konulara dalmaktadırlar. Bu tarz konuları izah etmekte güçlük çektikleri için de cedel yöntemine müracaat etmektedirler.⁴⁷ Kelamın ele aldığı belli başlı konuları sayarak bu konularda yeterince bilgi ve donanıma sahip olmadığı halde söz söylediklerinden kelamcıları eleştiren İhvan, onları güzel konuşan decallar, kalpleri körelmiş kişiler, hakikatten şüphelenenler ve doğrudan sapanlar olarak nitelendirmektedirler.⁴⁸

Kelamcılarını, alimler için büyük bir felaket, nebileri yalanlayanlar, tahkik etmedikleri halde hakikate ulaştıklarını iddia edenler, bilmedikleri konularda iddialarda bulunan kişiler olarak niteleyen İhvan, “Siz ancak mücadele eden bir topluluksunuz” (54, Zuhruf, 43) ayetinin bunlara işarette bulunduğunu ifade etmektedirler. Bunlar bilmediklerini ve yapmadıklarını söyleyenlerdir dedikten sonra bunlardan Allah’a sığınmak ve uzak durmak gerektiğini de özellikle taraftarlarına öğütlemektedirler.⁴⁹

2.2. KELAMDA KULLANILAN CEDEL

İhvan-ı Safa Risaleler’de doğrudan bir isimlendirme yapmaktan ziyade kelamcılarını “ashabu’l-cedel ve’l-munazara” olarak nitelendirmektedir.⁵⁰ Kelamcılarını, kendi aralarında ihtilafa düşenler ve ittifak sağlayamayan kişiler olarak tanımlayan İhvan, bunun nedeni olarak kelamda kullanılan “cedel yöntemi”ni göstermektedir. Kelamda kullanılan bu yöntemin karakterinde ihtilafın var olduğunu söyleyen İhvan’a göre; cedel yöntemini kullananlar, ele aldıkları konunun detaylarına girmeden ve konuyu bilimsel veriler ışığında ele almadan, ön kabullerle savunmaktadırlar. Dolayısıyla hakkın ortaya çıkmasını talepten ziyade kabullendikleri düşüncelerinin üstün gelmesi için çaba göstermekte, konuların özüne inmeden, ayrıntılara takıldıklarından taassuba düşmektedirler. Bu durumun bir sonucu olarak haktan ve doğru düşünceden uzaklaşmaktadırlar.⁵¹

Cedel yöntemini kullananların durumunu, peygamberden nübüvvetinin doğruluğunun kanıtı için mucize isteyen kişilerin durumuna benzetmekle kelamcılarını eleştiren İhvan, bu meyanda Kur’an’da zikredilen “Onlar bunu ancak tartışmak için söylediler. Onlar kavgacı bir toplumdur”⁵² ayetini, kelamda kullanılan cedel yönteminin yanlışlığının kanıtı babında ifade etmektedir. Ayetin siyak ve sibakını dikkate almadan, cedel yöntemini kötüleme anlamında bu ayetin delil

⁴⁷ Resail, IV, 50.

⁴⁸ Resail, IV, 50-51.

⁴⁹ Resail, IV, 51.

⁵⁰ Resail, III, 153; 439-442.

⁵¹ Resail, III, 439-440.

⁵² 43, Zuhruf, 58.

olarak sunulmuş olması, İhvan'ın kendi iç çelişkisinin bir ifadesi tarzındadır. Zira Risalelerde, bütün dini ve felsefi düşüncelere açık olduklarını söylemelerine karşın, ayeti bağlamından kopararak kelamcıları tenkit babında serdetmişlerdir.

Cedel yöntemi ile görüşlerini temellendirmeye çalışanları, Allah'ın kitabını ve peygamberin sünnetini kendi fasit görüşleri doğrultusunda yorumlamakla suçlamakta ve kelim ehlinin düşüncelerini fesahatle ortaya koyduklarından, hakkı batıl, batılı da hakk suretinde göstermekle insanları kandırdıklarını ifade etmektedirler.⁵³ Her bir düşünce gurubunun, kendi düşüncelerini temel ve hak merkezli gördükleri bilinen bir durumdur. Bu açıdan bakıldığında, bu yaklaşımın sadece kelamcılara ait olduğunu söylemek gerçeği tersyüz etmektir. Hiç şüphesiz cedel ile düşüncelerin tespit edilmesi kendi içinde pek çok sorunu doğurmaktadır. Ancak Risalelerde ifade edildiği şekliyle, kelamcıları bir bütün olarak hakikate muhalefet edenler şeklinde değerlendirmek kabul edilecek bir durum değildir.

İhvan'a göre Cedel ehli, Resulün getirmedeği ve kendilerine Allah tarafından emredilmeyen pek çok şeyi kendi arzuları doğrultusunda dine sokuşturdular. Bidatler icat ederek bunların Allah Resulünün sîret ve sünneti olduğunu söylediler. Bunları o kadar süslü gösterdiler ki kendileri de gerçekten bunların Resulün sünneti ve emredilen hususlar olduğuna inanmaya başladılar. Kendi kıyas ve görüşleri doğrultusunda pek çok yeni hükümler ihdas ettiler. İhdas ettikleri bu yeni hükümleri Allah'ın kitabı ve Resulün sünnetine eş tuttular. Bunu yaparken, kibirleri dolayısıyla zikir ehline sormaktan da uzak durdular. Kendi kit akıllarınca, Allah'ın bazı dini emirlerini eksik bıraktığını ve onların bozuk düşünce ve yanlış kıyaslarıyla düzeltilmesi gerektiğine inanmışlardır. Onların böyle bir yola başvurmalarının tek nedeni riyasettir.⁵⁴ İhvan'ın bir düşünce ekolü olmaktan ziyade, siyasi bir yapı olduğu yukarıda ifade edildi. Bu siyasi yapısının bir ifadesi olarak kelamcıları, bid'atler icad eden ve riyaset peşinde koşan kişiler olarak nitelemiş olmalarıdır.

İhvana göre dinde herhangi bir eksiklik yoktur. Din beşerin ihtiyaç duyduğu her şeyi kapsamıştır. Ancak dinin ihtiva ettiği bu hükümleri burhani kıyas sahiplerinden başkası anlayamaz. Bu nedenle cedeli kıyas yoluyla bunları çözmeye çalışanlar -kelamcılar- bozguncu bir topluluk olduklarından toplumu da ifsat etmişlerdir. Çünkü onlar ilimde derinlik sahibi kişiler değildirler. Onlar, dinin Bâtını anlamlarını anlayabilecek düzeyde değildirler. Bununla birlikte avam gibi dinin zâhiri anlamına da dayanmamışlardır. Böyle davranmaları sebebiyle toplumun temel ihtiyaçlarını gidermemişler ve toplumsal birlikteliği bozmuşlardır.⁵⁵ İhvan'ının bu yaklaşımı, İbn Rüşdü hatırlatmaktadır. İbn Rüşd de kelamcılarla ilgili değerlendirme yaparken onları, avamın biraz üstünde, fakat, ilim ehline de

⁵³ Resail, III, 440-441.

⁵⁴ Resail, III, 161.

⁵⁵ Hanna el-Fahuri, Halil el-Cerr, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, s.248.

ulaşamayan vasat bilgilere sahip kişiler kategorisinde değerlendirmiştir. Burhan ehli olmadıkları halde dini metinleri yorumlamaya çalıştıkları ve bu yorumları halka indirdikleri için, halkın sapıtmasına neden oldukları ithamıyla kelamcılarını tenkit eden İbn Rüşd, ancak burhan ehli olan filozofların bu tarz soyut konuları anlayabildiklerini, bu düşüncelerin de halk ile paylaşılmaması gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla gerek İbn Rüşd'ün ve gerekse İhvan'ın bu konuda kelamcılara yönelttikleri tenkitlerinde benzerliklere rastlanmaktadır. Her iki yaklaşım biçiminde de kendini merkeze alarak ötekini değerlendirme gayretleri mevcuttur. Bu tarz sübjektif değerlendirmelerde gerçeği yansıtmaktan ziyade, kendi düşüncesini doğrulatma ve onun dışında kalan her şeyi olumsuzlama gibi bir mantık egemendir.

İhvan, kullanılan cedel yöntemi nedeniyle ümmet arasına tefrikanın girdiğini, düşmanlık ve nefretin çoğaldığını, bunun sonucu olarak fitne ve savaşların çıkmasına sebebiyet verdiğini belirtmektedir. Tefrikaya düşenler, birbirlerinin kanını helal saymakta, hiçbir uyarıcıyı dikkate almamakta ve kendilerini uyarılmadan müstağni görmektedirler.⁵⁷ Fırkalar arasında sert ihtilafların olduğu ve birbirlerini sapıklıkla itham ettikleri, kaynaklara bakıldığında görmek mümkündür. Ancak toplumlar arasındaki ihtilafların, yalın düşünce farklılıklarına bağlanması da sağlıklı bir değerlendirme olmadığı müsellemdir. Farklı düşünceleri nedeniyle ithama tabi tutulan ve fırkalaşmalara neden olan bu yaklaşımı eleştiren İhvan, benzer yanlışı da kendisi işlemektedir. Kendisini hakikatın merkezine yerleştiren, toplumun bütün kesitlerinin yanlışı yolda oldukları ve bunları hak yola çekme düşüncesiyle bütün düşüncelerden istifade edeceğini bir ön kabul olarak belirleyen İhvan, ta'lime tabi tutulmadan insanların doğruya ulaşamayacakları iddiasını ileri sürmek suretiyle kendi çelişmesini yaratmış olmaktadır.

2.3. KELAMDA KIYASIN KULLANILMASI

İhvan, Cedel yöntemi nedeniyle kelamcılarını eleştirdiği gibi, kelamcılarının kullandıkları kıyas yöntemlerini de tenkit etmişlerdir. "Bu kimselerin dayandıkları tek bir sağlıklı asıl veya kıyas yoktur ki söz konusu meselelere bu asıl veya kıyasa dayanarak cevap verebilsinler. Bunların asılları farklı, kıyasları birbirinden değişiktir.... Bilin ki ey kardeşler, farklı asıllar ve tutarsız kıyaslara dayanarak verilecek cevaplar da tutarsız ve çürük olacaktır. Biz ise bu ve benzeri meselelerle ilgili soruları tek bir asla ve tek bir kıyasa dayanarak cevapladık. Hakiki ilimlerde söz sahibi olduğunuzu iddia eden kimseden, tek bir asıl ve kıyasa dayanarak cevap vermesi beklenmelidir. Böyle bir sayısız varlığın suretleri arasında dayanacağı aslı, insanın sureti olarak görecektir. O böyle yaptığında herkes tek bir din, tek bir görüş, tek bir mezhep üzerinde ittifak etmiş olacak, ihtilaflar ortadan kalkacak ve

⁵⁶ Bkz. Ahmet Erkol, *İbn Rüşd'ün Kelam Eleştirisi*, Fecr yay. Ankara, 2007, s. 121-122.

⁵⁷ *Resail*, III, 153-154.

hakikat herkese net bir şekilde görünecek ve bütün insanların kurtuluş vesilesi olacaktır.”⁵⁸

Kelamda kullanılan kıyas yönteminin taşıdığı zorluklar bilinmektedir. Zira hukukta kıyasın kullanılması, pek çok açıdan benzerliklerin kurulmasının imkanı nedeniyle oldukça kolaydır. Oysa kelamda kullanılan kıyas, hiçbir açıdan benzerliğin kurulamaması nedeniyle problemlidir. Böyle olmakla birlikte kelamda kıyasın kullanılması bir mecburiyetin neticesidir. Çünkü vahyin ifade ettiği anlamın insanlara ulaştırılması ancak onların algılayabildikleri düşüncelerle anlatılabilir. Bu durum da zorunlu olarak bazı kıyasların kullanılmasıyla mümkündür. Buna rağmen İhvan, “gaibi şahide kıyas ettikleri” için kelamcılara hücum etmişler ve taraftarlarını onlardan sakındırmışlardır. İhvan’a göre kelamcılar: “Ağızları iyi laf yapan kalpleri kör, hakikatler hakkında kuşkuya kapılan ve doğru yoldan sapan deccallardır.”⁵⁹ Bundan daha ağır bir ifade ve tarafgirlik olamaz. Her vesileyle bütün dini düşüncelere aynı mesafede olduklarını söylemelerine rağmen, kelamcıları “ağızları iyi laf yapan deccallar” olarak nitelendirmelerini izah etmek mümkün değildir.

2.4. TABİATÇI FİLOZOFLAR VE MANTIKÇILAR

Konumuzun kapsamında olmadığı için ayrıntılarına girmemekle birlikte, İhvan’ın Tabiatçı filozoflar ve mantıkçılara yönelik değerlendirmelerine bakıldığında İhvan’ın, bunları kullandıkları yöntemleri nedeniyle itham ettiği görülmektedir: “Onlar, sözlerinde, mezheplerinde ve anlatımlarında çokça ihtilafa düştüklerinden dolayı insanları doğru yoldan, hak dinden saptırmışlardır. Onlardan kimisi, alemin kudemini dile getirirken, diğer bazıları heyulanın kudeminden söz etmiş, bazıları ise suretin kidemini, illetlerin birden fazla oluşu noktasında ikiden yediye kadar farklı illetlerin varlığını dile getirmişlerdir. Sani’ ve masnu’un beraberlikleri ile ilgili yapılan tartışmalar, sonsuzluk düşüncesinin tartışılması, mead ve inkar etrafındaki değerlendirmeler, risalet ve vahiy çerçevesindeki tartışmalar ve daha pek çok farklı konularda aralarındaki ihtilafları sebebiyle bunlardan kimisinin inkara saptıklarını, bir kısmının ise şüphe ve şaşkınlık deryasına saplanıp kaldıklarını söylemektedirler.”⁶⁰ Farklı disiplinlerin kendi aralarındaki ihtilaflarını, onların şüphe deryalarında gezinmeleri şeklinde tasvir eden İhvan, Risalelerin farklı yerlerinde gerek felsefe ve gerekse mantık hakkında sitayişkar ifadeler kullanmaktan da geri durmamışlardır. Mantığı felsefenin ölçüsü ve filozofon aleti olarak niteleyen İhvan, felsefe için de peygamberlikten sonra insan uğraşlarının en üstünüdür şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır.⁶¹ İfade etmek gerekiyor ki İhvan, doğrudan felsefe veya mantığa karşı bir tutuma sahip

⁵⁸ *Resail*, IV, 10-11.

⁵⁹ *Resail*, IV, 51.

⁶⁰ *Resail*, II, 355-356.

⁶¹ Bkz. *Resail*, I, 427.

değildir. Ancak İhvan'ın tavsiye ettiği, Aristo felsefesinden ziyade hikmet felsefesidir.

İhvan'a göre "mantık ilmine sadece nefisleri hala bedenlerine gömülü olan kişiler ihtiyaç duyarlar. Bedenlerden arınmış duru nefisler, zihinlerde olan düşünce ve anlamları birbirlerine anlatmak için kelam ve sözlere ihtiyaç duymazlar. Bunlar ulvi nefisler olup cismani şehvetlerin kirinden arınmışlardır. Bunlar, gizlenenlerin haber verilmesine ve sırları soruşturmaya ihtiyaç duymazlar. Çünkü onlar haberlerin ve salihlerin madeni olan nurlar ve ışıraq alemindedirler."⁶² Risalelerde özellikle vurgulanan ve taraftarlarına tavsiye edilen iç arınmadır. Arınma yoluyla başka bir vasıtaya ihtiyaç duymaksızın hakikate ulaşmak mümkündür.

Risaleler dikkatlice gözden geçirilirse, İhvan'ın, dönemindeki inanç farkları ve mezhep ayrılıklarından usanıp, bunlara bir son vermek, bu konudaki bağnazlığı yıkmak amacıyla yola çıktıkları anlaşılır. Düşüncelerini temellendirmek için esas aldıkları tüm kaynakları, istedikleri gibi kullanmışlardır. Onlar için, Kur'an ne kadar önemli ise, Tevrat ve İncil de o kadar önemlidir. Muhammed'in sözleri ne kadar önem taşıyorsa, felsefede Sokrates'in ya da Platon'un, matematik ve geometride Pythagoras'ın sözlerinin de önemi o kadar büyüktür. Ancak İhvan, Müslüman bir toplum içinde yaşaması ve kendilerinin de Müslüman olması nedeniyle, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sözlerine daha fazla ağırlık vermiş, daha çok alıntı yapmışlardır.⁶³

SONUÇ

"Kardeşlerimizin, bilimlerden hiçbirine düşman olmamaları, hiçbir kitabı hor görmemeleri, mezheplerden hiçbirine önyargı ile bakıp, bağnazlığa düşmemeleri gerekir. Zira, bizim görüş ve inancımız bütün mezhepleri kapsar ve bütün bilimleri kuşatır. Bizim bilimimiz, başlangıcı ve sonu, gizliliği ve açıklığı bakımından hepsinin tek bir ilke, tek bir neden, tek bir evren ve tek bir ruhtan oluşmaları dolayısıyla, duyulan (mahsus) ve kavranan (makul) tüm varlıkların incelenmesidir. (IV, 41-42)" şeklinde genel bir çerçeve çizmişlerse de Risaleler'in bütünü dikkate alındığında burada belirlenen prensiplere pek de riayet edilmediği görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, İhvan, İsmaili/Bâtını anlayışın dışındaki diğer düşüncelerin kişiyi mutluluk ve huzura kavuşturamayacağı, hatta bunun ötesinde ta'lime dayalı olarak bir imama bağlanmadan hakikate ulaşmanın imkansız olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla hakikate ulaşmanın yegane yolu kendi imamlarına tabi değildir.

Farklı dönemlerde kaleme alınmış olmaları nedeniyle de olsa gerek Risaleler'de bir yeknesaklık görülmemektedir. Yaşadıkları dönemde dini ve sosyal alandaki kargaşaya son verme iddiasıyla ortaya çıktıkları anlaşılan İhvan'ın, geliştir-

⁶² *Resail*, IV, 168.

⁶³ Enver Uysal, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem*, Marmara Ü. İlahiyat Vakfı yay. İst. 1988, s. 24-25; T.D.V. İslam Ansiklopedisi, "İhvan-ı Safa" md. XXII, 2.

miş olduğu argümanlara en ciddi cevap kelamcılardan geldiği için özellikle kelamcılara dönük ithamlarda bulunmuşlardır. Söz konusu dönemde itham ettikleri kelamcıların pek çoğu aynı zamanda önemli birer usul alimi idiler. Dolayısıyla kelamcılarının avamın biraz üstünde, ama havas/alim derecesine ulaşamadıkları iddiaları hiçbir somut gerçeğe dayanmamaktadır. Teorik olarak görülen tartışmaların altında İsmaili/Bâtını bir düşünceye dayalı devletin te'sisi çabasına karşın, kelamcılarının gösterdiği direnç ve müesses yapıların korunması konusunda gösterdikleri çaba, İhvan'ın kelamcılara karşı düşmanca bir tutum takınmalarına sebep teşkil etmiştir. Dolayısıyla kanaatimizce İhvan'ın kelamcılara yönelttikleri tenkitler, bilimsel verilere dayanmaktan ziyade ideolojik kaygı kaynaklıdır. Objektif olmaktan son derece uzaktır. İhvan'ın kelamcılara dönük tenkitleri genel ifadelerle dile getirilmiş, konular fazlaca detaylandırılmamıştır. Kelamda her bir konunun nassa dayandırılma yöntemine karşın, İhvan'ın hakikate ulaşmanın yegane yolunun ta'lime dayalı bir imamın öğretisi ile ulaşılacağı düşüncesi arasındaki derin çelişki, İhvan'ın kelamcılara karşı cephe almasında farklı bir etken oluşturmaktadır.

Yöntemdeki bu farklılaşma, doğal olarak içeriği de belirlemektedir. Kelamdaki hakikate ulaşmanın herkes için mümkün ve yolunun da Kitapla-Kur'an-gerçekleşebileceği düşüncesine karşın İhvan'ın sadece imam vasıtasıyla hakikatin elde edilebileceği, dolayısıyla inhisarcı bir anlayışa bağlı olduğu dikkate alındığında neden kelamcılara karşı bu denli sert bir üslup kullandığı daha rahat anlaşılabilir. Kanaatimizce İhvan, Metematikte Pythagoras'a, mantıkta Aristo'ya, metafizikte Platon'a, ahlâkta Sokrates'e bağlı olduğunu söylemekle eklektik bir yapıda olduğunu kanıtlamaya çalışmışsa da, kendisine muhalif gördüğü kelamcılara karşı aynı hoşgörüyü sergileyememiştir. Çünkü İhvan'ın Risaleler'de serdettiği düşüncelere ancak kelam yoluyla ciddi cevaplar verilmiştir. İhvan'ın ta'lime dayalı gnostik felsefi bir düşünce ve yaşamı egemen kılma çabalarına karşın Kelamcılarının nassa ve akla dayalı düşünce ve hayat önerileri arasındaki derin çelişkiler bu iki düşünce gurubunu karşı karşıya getirmiştir.

KAYNAKÇA

Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Darulu'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut.

Ahmet Erkol, *İbn Rüşd'ün Kelam Eleştirisi*, Fecr yay. Ankara, 2007.

Ahmet Koç, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İFAV, İst. 1999.

Bayram Ali Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, Elis yay. Ankara, 2003.

Cebbur Abdunnur, *İhvanu's-Safa*, Daru'l-Mearif, Kahire.

Ebu Hayan et-Tevhidi, *el-İmta' ve'l-Muanese*, Thk. Ahmed Emin-Ahmed zeyn, Menşuratu'ş-Şerif er-Rıda.

Enver Uysal, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem*, Marmara Ü. İlahiyat Vakfı yay. İst. 1988, s. 24-25.

Hanna el-Fahuri-Halil el-Cerr, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1982.

Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fıglalı-Sabri Hizmetli, Pınar yay. İst. 1999.

Ian Richard Netton, *İslam Felsefesi Tarihi, İhvan-ı Safa md.* (Ed. Seyyid Hüseyin Nasr- Oliver Leaman) Çev. Şamil Öçal- Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap, İst. 2007.

Kemal Yazıcı- Antuan Ğattas Kerem, *A'lamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Mektebetu Lubnan, Lübnan, 1990.

M.G.S. Hadgson, *İslam'ın Serüveni*, İz yay. İst. 1993.

Muhammed Abid Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İz yay. İst. 1997.

-----, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, Çev. Said yakut, Kitabevi, İst. 2000.

Ömer Ferruh, *el-Fikru'l-Arabi*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1966.

Resailu İhvani's-Safa ve Hillani'l-Vefa, Daru Sadır Beyrut, I-IV.

T.J.de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, Çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1960.